

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

DOI: 10.67227

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 6

2026

**TURKISTON INTELLEKTUAL ELITASINING IJTIMOYIY-SIYOSIY TASHKILOTLARI:
"TARAQQIYPARVAR"DAN "SHO‘ROI ISLOMIYA"GACHA (1905-1917)**

Saribaev Maman Ktaybekovich

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute,dotsent (PhD)

Nurullayev Jasurbek Xayrulla o‘g‘li

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, talaba

Annotatsiya

Ushbu maqola 1905-1917-yillar oralig‘ida Turkiston intellektual elitasi tomonidan tashkil etilgan ijtimoiy-siyosiy tashkilotlarning shakllanishi, mafkuraviy yo‘nalishlari va tarixiy ahamiyatini tahlil etadi. Jadidchilik harakatining siyosiy tashkilotlarga transformatsiyasi, xususan "Taraqkiyparvar", "Sho‘roi islomiya" va "Ulamu" jamiyatlari kabi tuzilmalarning vujudga kelishi hamda ularning o‘zaro munosabatlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada adabiyotlar tahlili va tarixiy-qiyosiy metodologiyadan foydalanilgan holda, mazkur tashkilotlar Turkiston milliy uyg‘onish jarayonining asosiy harakatlantiruvchi kuchlari sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, jadidlar, Sho‘roi islomiya, intellektual elita, milliy siyosiy tashkilotlar, 1917-yil inqilobi, Taraqqiyparvar, islom siyosati, muxtoriyat.

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ
ТУРКЕСТАНА: ОТ «ТАРАККИЙПАРВАР» ДО «ШУРО-И ИСЛАМИЯ» (1905-1917)**

Сарибаев Маман Ктайбекович

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, доцент (PhD)

Нуруллаев Жасурбек Хайрулла угли

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, студент

Аннотация

В данной статье анализируются процесс формирования, идеологические направления и историческое значение общественно-политических организаций, созданных интеллектуальной элитой Туркестана в период с 1905 по 1917 год. Рассматривается трансформация джадидского движения в политические организации, в частности возникновение таких структур, как «Тараккийпарвар», «Шурои Исламия» и общество «Улама», а также их взаимоотношения. На основе анализа литературы и историко-сравнительной методологии данные организации оцениваются как ключевые движущие силы процесса национального пробуждения Туркестана.

Ключевые слова: Туркестан, джадиды, Шурои Исламия, интеллектуальная элита, национальные политические организации, революция 1917 года, Тараккийпарвар, исламская политика, автономия.

**SOCIO-POLITICAL ORGANIZATIONS OF THE TURKESTAN INTELLECTUAL ELITE:
FROM "TARAQQIYPARVAR" TO "SHURA-I-ISLOMIYA" (1905-1917)**

Maman Ktaybekovich Saribaev

Nukus State Pedagogical Institute after named Ajiniyaz, Associate Professor (PhD)

Nurullayev Jasurbek Khayrulla o‘g‘li

Nukus State Pedagogical Institute after named Ajiniyaz, Student

Abstract

This article analyses the formation, ideological orientations, and historical significance of the socio-political organisations established by the intellectual elite of Turkestan between 1905 and 1917. It examines the transformation of the Jadid movement into political organisations, particularly the emergence of structures such as "Taraqkiyparvar", "Sho‘roi islomiya", and the "Ulamu" society, as well as the relationships between them. Drawing on a review of the literature and a historical-comparative methodology, these organisations are assessed as the principal driving forces of Turkestan's national awakening.

Keywords: Turkestan, Jadids, Sho‘roi islomiya, intellectual elite, national political organisations, Revolution of 1917, Taraqqiyparvar, Islamic politics, autonomy.

XX asrning boshlarida Turkiston o'lkasi chuqur ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar arafasida turardi. Rus imperiyasining mustamlakachilik siyosati, bir tomondan, mahalliy aholining an'anaviy hayot tarzini izdan chiqargan bo'lsa, ikkinchi tomondan, yangi ziyolilar avlodining shakllanishiga bevosita zamin hozirladi. Aynan shu tarixiy jarayon Turkistondagi intellektual elitaning uyushgan ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida namoyon bo'lishiga turtki berdi. Jadidchilik harakati dastlab ta'lim islohotlari va ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etgan bo'lsa-da, 1905-yilgi rus inqilobidan so'ng tobora siyosiy mazmunga ega bo'la bordi [10]. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, 1905–1917-yillardagi siyosiy tashkilotlarning shakllanishi jarayoni hali ham to'liq tadqiq etilmagan bo'lib, ko'plab masalalar turlicha talqin qilinmoqda. Maqolaning maqsadi mazkur davrda faoliyat yuritgan intellektual elita tashkilotlarining genezisini, mafkuraviy asoslarini va tarixiy rolga nisbatan yangi ilmiy talqin taklif etishdan iborat. Tadqiqot davomida asosiy e'tibor "Taraqqiyparvar"dan "Sho'roi islomiya" gacha bo'lgan siyosiy evolyutsiya yo'liga qaratiladi. Bu yo'l esa Turkiston milliy ongining sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqotda asosiy metodologik asos sifatida tarixiy-qiyosiy tahlil, manbalar tanqidi va tizimli yondashuv usullaridan foydalanilgan. Adeeb Khalidning tadqiqotlari ushbu sohada metodologik jihatdan eng mukammal ishlar qatorida turadi. Uning "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan" nomli asarida [1] Toshkentdagi musulmon siyosiy harakatining tuzilishi, mafkuraviy ziddiyatlari va 1917-yil Fevral inqilobiga bo'lgan munosabat batafsil tahlil etiladi. Khalid, jumladan, musulmon siyosiy jamoatchiligining yagona, bir jinsli harakat sifatida ko'rib chiqilishi mumkin emasligini, balki unda turli intellektual oqimlar va siyosiy manfaatlar to'qnashganini asoslab beradi. Ushbu yondashuv maqolaning metodologik asosi uchun muhim tayanch hisoblanadi.

O'zbek tarixshunosligida so'nggi yillarda mazkur mavzu bo'yicha muhim ishlar yaratildi. Mingnorov A.ning 2023-yilda chop etilgan tadqiqoti [2] 1917-yilda Turkiston hududida milliy siyosiy jamiyatlarning vujudga kelish shart-sharoitlarini, ularning tashkiliy tuzilmasini va faoliyat dasturlarini tahlil etadi. Muallif mavjud hujjatlar va arxiv materiallariga asoslanib, siyosiy tashkilotlarning shakllanish jarayonini bosqichlarga ajratib o'rganadi hamda har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib beradi. Ushbu tadqiqotning qimmati shundan iboratki, o'zbek tarixchilari tomonidan ilgari unchalik ko'p foydalanilmagan mahalliy manbalar muomalaga kiritilgan. "Sho'roi islomiya" tashkiloti haqida O'zbekiston milliy ensiklopediyasida [3] va Uzsmart ensiklopediyasida [4] berilgan ma'lumotlar ushbu tashkilotning tashkil topgan sanasi, a'zolari va dasturiy hujjatlariga to'g'risida aniq faktik asoslarni taqdim etadi. Zikrullaev M.F.ning "Ulamu" jamiyatiga bag'ishlangan tadqiqoti [5] esa diniy an'anaparvar intelligensiya va jadidlar o'rtasidagi mafkuraviy tortishuvni yangi jihatlardan yoritadi.

Matbuot va milliy uyg'onish o'rtasidagi bog'liqlik Abdirashidov Z.ning tadqiqotida [7] puxta asoslangan. Ushbu ish Turkistonda mustaqil matbuotning shakllanishi jadidchilik g'oyalarining keng ommaga yetib borishi va siyosiy tashkilotlarning keng ijtimoiy bazasini yaratishi uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etganini ko'rsatib beradi. Vatandarparvar gazetasida chop etilgan maqola [10] jadidchilik harakatining milliy mustaqillik g'oyasiga evrilish jarayonini xalq ommasiga tushunarli tilda bayon etadi va tarixiy tafsilotlar jihatidan qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Wikipedia'ning ingliz tilidagi maqolalari [8, 9] esa xalqaro ilmiy jamoatchilikda mazkur mavzuning qanday talqin qilinayotganini ko'rsatadigan yordamchi manba sifatida ko'rib chiqildi. Mavjud adabiyotlarni umumlashtirgan holda shuni ta'kidlash lozimki, tadqiqotchilarning aksariyati 1905–1917-yillar oralig'ini Turkistonda mustaqil siyosiy fikrning tug'ilish davri sifatida baholaydi, ammo tashkilotlarning o'zaro munosabati va ularning umumiy strategiyasi hali yetarlicha tadqiq etilmagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Turkistondagi intellektual elitaning ijtimoiy-siyosiy uyushma sifatida shakllanish jarayoni murakkab va ziddiyatli tarixiy yo'lni bosib o'tdi. 1905-yilgi rus inqilobi to'liqini Turkistonga ham yetib kelib, mahalliy ziyolilar o'rtasida siyosiy tashkilot zarurligiga bo'lgan ehtiyojni keskin kuchaytirdi. Dastlabki bosqichda "Taraqqiyparvar" nomli to'garaklar va birlashmalar maorif masalalariga e'tibor qaratgan bo'lsa-da, asta-sekinlik bilan ularning faoliyat doirasi kengayib, ma'muriy islohotlar va milliy huquqlar masalalarini ham qamrab ola boshladi [10]. Bu davrda jadidlar o'zlarining "usuli jadid" maktablari orqali nafaqat yangi avlodni tarbiyaladilar, balki kelajakdagi siyosiy kadrlar bazasini ham shakllantirdilar. Matbuot bu jarayonda alohida rol o'ynadi: "Taraqqiy", "Xurshid", "Sadoi Turkiston" kabi gazetalar jadidlarning g'oyaviy platformasiga aylanib, intellektual muhokamalar uchun ochiq maydon bo'lib xizmat qildi [7]. Abdirashidovning tadqiqotida ta'kidlanganidek, erkin matbuot boshqa barcha islohot harakatlarining shakllanishi uchun zamin bo'ldi, chunki g'oyalarning tarqalishi va mafkuraviy

birlikning ta'minlanishi matbuotsiz mumkin emas edi.

1917-yilgi Fevral inqilobi Turkiston siyosiy hayotida sifat jihatidan yangi davr ochdi. Inqilob xabari Toshkentga yetib kelgach, Turkiston ziyolari tezkorlik bilan tashkiliy harakatga o'tdilar. 1917-yilning mart oyida tashkil etilgan "Sho'roi islomiya" (Islom Kengashi) bu jarayonning eng muhim natijasi bo'ldi [3]. Ushbu tashkilot dastlab Toshkentda paydo bo'lib, qisqa vaqt ichida butun o'lka bo'ylab o'z ta'sirini kengaytirdi. "Sho'roi islomiya"ning tashkiliy tuzilmasi ancha murakkab va ko'p qatlamli edi: unga, bir tomondan, jadidlar, boshqa tomondan esa umummilliy manfaatlariga xayrixoh bo'lgan diniy arboblardan ham kirdi [1]. Khalidning tahlillariga ko'ra, tashkilotning mafkuraviy asosi islom siyosiy tafakkuri bilan zamonaviy milliy harakat g'oyalarining o'ziga xos sintezi edi, bu esa unga keng ijtimoiy qatlamlarni birlashtirish imkonini berdi.

Biroq "Sho'roi islomiya" Turkistondagi yagona siyosiy kuch emas edi. Unga parallel ravishda an'anaparvar ruhoniylar va ulamo vakillaridan iborat "Ulamo jamiyati" ham faoliyat olib bordi [5]. Zikrullaevning tadqiqotiga asoslanib aytish mumkinki, "Ulamo jamiyati" "Sho'roi islomiya"ning islohotchilik dasturiga nisbatan ehtiyotkorona yondashuvni saqlab, ilk bosqichda muqobil siyosiy loyiha sifatida harakat qildi. Ushbu ikki tashkilot o'rtasidagi munosabat raqobatdan hamkorlikkacha bo'lgan keng diapazonda tebranib turdi. Milliy manfaatlar oldingi planga chiqadigan paytlarda ular birlashib ish tutgan bo'lsalar, mafkuraviy jihatdan asosiy masalalar, xususan, islohotlarning sur'ati va yo'nalishi yuzasidan tez-tez ziddiyatlar yuzaga keldi. Mingnorovning tahlili [2] ko'rsatganidek, bu davrda tashkilot topgan har bir siyosiy tashkilot nafaqat birlashish, balki differentsiatsiya jarayonini ham boshdan kechirdi, ya'ni Turkiston siyosiy maydonida o'z o'rnini izladi.

"Sho'roi islomiya"ning 1917-yilgi siyosiy kurashda tutgan o'rni noyob edi. Tashkilot Muvaqqat hukumat tomonidan tuzilgan Turkiston qo'mitasi bilan muloqotga kirishdi, milliy huquqlar uchun savdo-munosabat yo'lini tutishga harakat qildi [8]. Ammo bu yo'l natijalari jihatidan to'liq muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki Muvaqqat hukumat Turkistonga haqiqiy muxtoriyat berishga tayyor emas edi. "Sho'roi islomiya" rahbariyatining bir qismi so'ngra o'z taktikasini o'zgartirib, 1917-yilning noyabrida Qo'qonda chaqirilgan IV Favqulodda O'lka Musulmonlari Qurultoyi orqali Turkiston Muxtoriyatini e'lon qilish harakatiga qo'shildi [6]. Muxtoriyatning tashkiliy asosini aynan "Sho'roi islomiya" va unga yaqin ziyolilar tashkil etdi. Ushbu qaror, bir tomondan, Turkiston intellektual elitasining siyosiy yetukligini namoyish etgan bo'lsa, boshqa tomondan, ularga qarshi bo'lgan kuchlarning birlashuviga sabab bo'ldi.

Turkiston Muxtoriyatining 1918-yil boshida Qizil Armiya tomonidan zo'rlik bilan tugatilishi [6] bu siyosiy tajribaning tashqi ko'rinishdagi barbodligi bo'ldi. Biroq tarixiy perspektiva nuqtai nazaridan qaraladigan bo'lsa, 1905–1917-yillardagi siyosiy tashkilotchilik jarayonining ahamiyatini umuman inkor etib bo'lmaydi. "Taraqqiyparvar" kabi norasmiy to'garaklardan "Sho'roi islomiya" kabi mukammal tuzilmali siyosiy tashkilotga o'tish yo'li Turkiston intellektual elitasining siyosiy kamolot bosqichlarini aks ettiradi. Bu jarayon ikki asosiy natijani berdi: birinchidan, milliy siyosiy ong va siyosiy tajribaning shakllanishi; ikkinchidan, kelajakdagi milliy ozodlik harakatlari uchun mafkuraviy va tashkiliy merosning yaratilishi. Matbuot, ta'lim va siyosiy tashkilot uchligining birgalikda harakat qilishi Turkiston jadidchiligini faqat ma'rifatparvarlik harakati sifatida emas, balki mustahkam siyosiy kuch sifatida ham baholashga asos beradi [10]. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ushbu tashkilotlarning tashqi ko'rinishdagi parchalanishi va mafkuraviy ixtiloflar ularning zaifligini emas, balki har qanday erkin siyosiy muhitda muqarrar bo'lgan ijtimoiy-siyosiy pluralizmni ifodalaydi.

"Sho'roi islomiya"ning mafkuraviy platformasi faqat siyosiy talablar bilan cheklanmay, balki ijtimoiy hayotning keng qatlamlarini qamrab olgan edi. Tashkilot o'z dasturida xotin-qizlar ta'limi, qozixona islohotlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining tashkil etilishi kabi masalalarni ham ko'targan bo'lib, bu esa uning nafaqat tor siyosiy manfaatlarini, balki butun jamiyatning modernizatsiyasi g'oyasini ilgari surganidan dalolat beradi. Jadidlar orasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov kabi shaxslar "Sho'roi islomiya" saflarida faol rol o'ynab, ilgari ma'rifiy faoliyatda sinab ko'rilgan usullarni endi bevosita siyosiy kurashga tatbiq etdilar. Ushbu intellektual liderlik fenomeni Turkistonda siyosiy tashkilotchilik nafaqat tashqi bosimga reaksiya sifatida, balki ichki ijtimoiy talab asosida shakllanganini ko'rsatadi. Aynan shu xususiyat mazkur tashkilotlarni ko'plab mustamlakachilik davrining sun'iy ravishda yuqoridan tashkil etilgan siyosiy kuchlaridan tubdan farqlantiradi.

Geografik nuqtai nazardan ham ushbu siyosiy tashkilotlarning tarqalish manzarasi diqqatga sazovordir. Agar dastlabki bosqichda tashkiliy faoliyatning markazi Toshkent bo'lgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan Samarqand, Qo'qon, Farg'ona va boshqa shaharlarda ham "Sho'roi islomiya"ning mahalliy bo'limlari vujudga keldi. Qo'qon shahri ayniqsa alohida siyosiy og'irlik kasb etdi, chunki aynan shu yerda Muxtoriyat

e'lon qilindi va Turkiston siyosiy harakatining markaziga aylandi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, intellektual elitaning siyosiy tashkilotlari faqat poytaxt ziyolilari fenomeni emas, balki butun o'lka miqyosida keng ildiz otgan ijtimoiy harakat edi. Mintaqaviy tarmoqlarning shakllanishi, o'z navbatida, turli shaharlardagi mahalliy ziyolilar va savdogarlar bilan hamkorlikni ta'minladi hamda tashkilotlarga keng ijtimoiy bazaga tayanish imkonini berdi.

Turkiston intellektual elitesining siyosiy tashkilotlari faoliyatini to'liq anglash uchun ularning tashqi dunyo bilan aloqalarini ham nazardan qochirish lozim. Bu davrda Turkiston ziyolilari faqat mahalliy voqealar bilan cheklanib qolmay, Usmonli imperiyasidagi Yosh turklar harakati, Eron konstitutsiyaviy inqilobi va Tatariston jadidlari tajribasidan ham faol ilhom oldilar. Ismoilbek Gasprinskiyning "Tarjimon" gazetasi orqali tarqalgan pan-turkiy g'oyalar Turkiston ziyolilari orasida ham muayyan ta'sir ko'rsatgan bo'lib, bu esa mazkur harakatni faqat mahalliy hodisa sifatida emas, balki kengroq musulmon va turkiy dunyodagi siyosiy uyg'onishning organik qismi sifatida baholashga asos beradi. Biroq Turkiston jadidlari chet el tajribasini mexanik ravishda ko'chirishdan, uni mahalliy sharoit va an'analar bilan uyg'unlashtirgan holda o'zlashtirdilar. Ushbu intellektual ochiqlik va ayni paytda milliy o'ziga xoslikni saqlash qobiliyati Turkiston siyosiy tashkilotlarining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, ularning mafkuraviy mustaqilligini ta'minlagan asosiy omil hisoblanadi.

XULOSA

1905–1917-yillardagi Turkiston intellektual elitesining ijtimoiy-siyosiy tashkilotlari o'zbek milliy tarixining eng muhim sahifalaridan birini tashkil etadi. "Taraqqiyparvar" kabi norasmiy ma'rifiy birlashmalardan "Sho'roi islomiya" kabi yetuk siyosiy tuzilmaga o'tgan evolyutsion yo'l Turkiston ziyolilarining nafaqat milliy ongini, balki siyosiy harakat qobiliyatini ham shakllantira olganini ko'rsatadi. Mafkuraviy jihatdan ushbu tashkilotlar islom siyosiy tafakkuri, zamonaviy millatchilik va islohotchilik g'oyalarining sintezi asosida qurilib, o'z davrining murakkab siyosiy talablariga javob berishga intildi. "Sho'roi islomiya" va "Ulamo jamiyati" o'rtasidagi ziddiyat esa bir yoqdan Turkiston musulmon jamiyatining ichki differentsiatsiyasini, boshqa yoqdan esa siyosiy pluralizmning tirik ekanini namoyon etdi. Muxtoriyatning harbiy kuch tomonidan yo'q qilinishi mazkur harakatning oxiri bo'lmadi, balki u keyingi avlodlar uchun tarixiy xotira va siyosiy ilhom manbai bo'lib qoldi. Kelajakdagi tadqiqotlarda ushbu tashkilotlarning mintaqaviy tarmoqlari, ularning ayol intellektual elita bilan munosabati va tashkilotlar a'zolarining keyingi taqdiri kabi masalalar alohida o'rganilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Khalid A. Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan // *Slavic Review*. – 2016. – Vol. 75, No. 2. – P. 270–296.
2. Mingnorov A. 1917-yilda Turkiston hududida milliy siyosiy jamiyatlarning vujudga kelishi // *Ilmiy maqola*. – Toshkent, 2023. – B. 1–12.
3. Sho'roi islomiya // *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*. – Toshkent, 2024.
4. Sho'roi islomiya // *Uzsmart ensiklopediyasi*. – 2024.
5. Zikrullaev M.F. Tashkent "Ulamo" Society: Its Organization, Purpose and Ideological Directions (1917–1918) // *Current Research Journal of History*. – 2024. – No. 1. – P. 19–22.
6. Turkiston Muxtoriyatining tugatilishi // *Muxtoriyat.uz*. – 2024.
7. Abdirashidov Z. Formation of Independent Press in Turkistan // *Uzbekistan: Language and Culture*. – 2020. – Vol. 3, No. 3. – P. 45–58.
8. Shura-i-Islam // *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. – 2026.
9. Turkestan Autonomy // *Wikipedia: The Free Encyclopedia*. – 2026.
10. Turkiston jadidlari: milliy uyg'onishdan milliy istiqlol g'oyasigacha // *Vatanparvar gazetasi*. – 2025.